

Новиков А. О.,

доктор філологічних наук, професор,

завідувач кафедри української мови, літератури та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ХУДОЖНЬОМУ СВІТІ ВАСИЛЯ МОВИ

Анотація. У статті аналізується літературний доробок Василя Мови (Лиманського), у більшості творів якого порушується традиційна для нього козацька тема. Наслідуючи Пантелеймона Куліша, письменник вбачав у козаччині радше руйнівну, аніж державотворчу силу, протиставляючи їй знедолене трудове селянство. Все це знайшло відбиток у його поемі «Троїсте кохання» (1863 р.), вірші «Козацький кістяк» (1875 р.), драмі «Старе гніздо й молоді птахи» (1883 р.).

Ключові слова: українське козацтво, розбишаки, хлібороби, історична приреченість, продажне судочинство, моральні покручі.

Постановка проблеми. Виповнилося 175 років від дня народження відомого українського письменника Василя Мови (псевдоніми – В. Лиманський, В. Мигуцький, В. Мигученко), який народився 12 (1) січня 1842 р. на хуторі Солодкий Лиман (тепер Каневського району Краснодарського краю Російської Федерації), тобто на Кубані. Більшу частину свого життя майбутній письменник мешкав серед нащадків запорізьких козаків, яким після зруйнування 1775 р. Запорізької Січі, а потім багатьох років скитання 1792 р. дозволено було осісти в басейні між річками Кубань і Єя. До середини XIX ст. тут зберігалися старі козацькі порядки, зокрема виборність військової старшини, і що не менш важливо – домінувала українська мова.

Митець успішно працював в усіх трьох родах літератури – поезії, прозі і драматургії. Певну увагу аналізу його доробку свого часу приділили М. Комаров («Літературна спадщина В. Мови»), І. Франко («Із поетичної спадщини Василя Мови (Лиманського)»), Ю. Шевельов («Душа убога встала рано (Василь Мова)»), В. Чумаченко («Поет В. Мова (Лиманський) в кругу сучасників: раннє дитство і гімназический період», ««Твоя пісня – твоя мова...»». Про долю архіву Василя Мови (Лиманського)»), Л. Шевцова («Проблема руйнації родини у драмі Василя Мови (Лиманського) «Старе гніздо й молоді птахи»») та ін.

Мета статті – дослідити у творчості Василя Мови традиційну для нього козацьку тему.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поетичний дебют В. Мови відбувся 1861 р. в журналі «Основа», де було надруковано його невеличкий вірш «І бачу я тоді широке синє море...», яким він започаткував козацьку тему, що згодом стане у його літературному доробку домінантною. Характерно, що уже в першому друкованому творі поет у завуальованій формі висловлює своє скептичне ставлення до ролі козацтва в історії України, робить промовистий натяк на його історичну приреченість. У поезії йдеться про жменьку відважних козаків-відчайдухів, що на своїй чайці тужаться подолати розбурхане море. Кожен із них щосили налягає на весла, однак «лютує, стогне море, з ребер їх скидає». Фінал сумний. «Я чую голос їх <...> а бачу – потопають!» [2, с. 126], – констатує поет.

Традиційна для Мови козацька тема порушується і в його поемі «Троїсте кохання» (1863 р.). Наслідуючи П. Куліша, поет вбачав у козаччині радше руйнівну, аніж державотворчу силу. Все це і знайшло відбиток у його творі.

У поемі описуються реалії суспільно-політичного життя українського козацтва останньої третини XVIII ст., коли після придушення влітку 1768 р. за допомогою російського війська широкомасштабного повстання на підвладних Речі Посполитій теренах Правобережної України (цей народний рух увійшов в історію під назвою Коліївщина) частина січовиків, передусім молодь, переставши вірити у власні сили, деградувала й перетворилася по суті на пересічних розбишак, які, на відміну від своїх попередників і старших товаришів, прагнула вже не Вітчизну боронити, а задовольняти власні потреби. Притому далеко не шляхетного гатунку. Змальоване у поемі козацтво – темна, сіра, погано керована маса, яка здатна лише бити байдаки та грабувати чужі землі («Гайдамаці в Польщі рай – Що захочеш, виробляй») [2, с. 26]. Утім, не краще ведуть себе нащадки славетного запорізького лицарства і в Україні:

І багацько лиха вдіє
Гайдамацька згряя:
Не то Польща і Україна
Лишенька зазнає! [2, с. 28].

Одним із таких розбишак є центральний персонаж твору козак Клим, який безсоромно розбещує молодих непередбачливих дівчат. Він одночасно підтримує відносини із трьома красунями (звідси і назва поеми) – Мариною, Килиною й Ориною. Проте із жодною з них не має наміру будувати серйозні стосунки, попри те, що всі три до нестями в нього закохані. Климу байдуже, що такою своєю поведінкою він нівечить життя своїм пасіям, залишаючи їх на глум і осуд суворого в моральному відношенні пуританського суспільства. Не дивно, що автор, який, поза сумнівом, на боці своїх героїнь, підводить ризику під нікчемним життям головного героя поеми. Останнього вбиває колишній залицький однієї з його жертв.

Подібні мотиви згодом знайшли відображення у комедії М. Кропивницького «Джигун» (1893 р.). Щоправда, акценти останній розставив дещо по-іншому. У центрі уваги п'єси М. Кропивницького веселий сільський ловелас, який, на відміну від Мовиноного героя, зумів уникнути покарання, притому не без допомоги однієї зі своїх пасій.

На протилежних позиціях стоїть інший герой поеми «Троїсте кохання» – козак Прокіп. Саме він і вбиває свого підступного товариша по зброї. І робить він це «не лише з особистих міркувань, помщаючись гайдамаці за свою кохану й усіх «згублених навіки» дівчат, а передусім як безчесну людину, розбишаку і грабіжника» [1, с. 300].

Протистоять темній здеградованій масі гультив і грабіжників «статечні козаки», які усвідомлюють, що далі не можна «розоряти Україну ще не скінчену руїну». Вони беруть верх над нерозсудливою молоддю (забороняють похід рішенням козацької «чорної ради»), але не можуть уже зупинити процес руйнації, а отже, й історичної приреченості козацтва.

Мотиви історичної неспроможності українського козацтва звучать так само в його вірші «Козачий кістяк» (1875 р.). Поштовхом до таких роздумів стала знахідка героєм твору, який обробляв свою ниву, останків козака. Те, що козацький кістяк знаходить саме пересічний хлібороб, дуже символічно. У такий спосіб автор намагається протиставити трудовий народ і привілейоване щодо нього козацтво.

З кривавої слави
Нам мало утіх,
А воля козацька
Була не для всіх.
Козацтво в відрізний
Згорнулося стан,
Козак перед хлопом
Був нібито пан [2, с. 62].

Однак порівняння не на користь козацтва, яке хоч і не гнуло ні перед ким спину, все ж зійшло з історичної арени, пішло у небуття, а селянство, попри всі лихоліття (чого варта одна лише кріпаччина?!), продовжує свою споконвічну шляхетну справу – обробляє землю, вирощує хліб. Поет відверто симпатизує знедоленому селянству, але щиро переконаний, що майбутнє все ж таки за освіченими людьми, які вийдуть із середовища трудового народу.

«Ідучи слідом за Кулішем і Кониським («Моє бажання» та ін.), – зауважує Ю. Шевельов, – Мова відмовляється від бунтарсько-руїнистського ворогобного минулого України. Козацькі війни, бунти, повстання здаються йому історичною помилкою, марною витратою народних сил. Вони привели до посилення розколу українського народу на ворожих одні одним панів і простих козаків, до їх братовбивчої боротьби і взаємознищення <...> Отже, не у зброї, не в боротьбі, а у праці і в культурі хотів би поет шукати порятунку. Найвищою силою ладен він проголосити «силу ума», а наймогутнішою раттю – вчену громаду». Це своє бачення історії України Мова виклав у «Козачому кістяку».

Дещо випадає із цієї конструкції вірш «На могилі», створений Мовою на шість років раніше (1869 р.). У цьому творі, як зауважує Ю. Шевельов, «козацькі часи ще не втратили для поета свого чару». Більше того, тут козацтво виступає як справжній захисник Вітчизни. Автор «не може відірвати від цього романтичного ідеалу свого завороженого погляду». Все це є свідченням того, що письменник не тільки був фактично, а й відчував себе «нащадком запорізьких козаків!» [3, с. 151].

Активно розробляв козацьку тему В. Мова й у своїй драматургії, зокрема драмі «Старе гніздо й молоді птахи» (1883 р.), де відображено життя і побут кубанського козацтва кінця 50-х рр. XIX ст., тобто в останній період його самоврядування. Галерея створених автором колоритних реалістичних портретів представляє практично всі прошарки суспільства. Це і представники багатой старшини Пилип Загреба і Трифіл Жмир, і чесний трудівник із середовища дрібної козацької старшини хорунжий Кіндрат Шульпіка, і багата вдова Тетяна Деркаліха –

прибічниця старих козацьких порядків, і безпритульний осавул Семен Гайдабура, який символізує старе запорізьке лицарство, що не може знайти своє місце за нових умов життя, а відтак, губить його в безпробудному пияцтві й бешкетуванні, і збанкрутілий дрібнопомісний дворянин, пристосуванець Аполлон Прогульбицький, і багато ін.

Центральний персонаж п'єси – полковник війська Чорноморського Пилип Загреба. Це заможний козак, який має велике господарство. У нього чимало десятин землі, величезні табуни коней, незчисленна кількість великої рогатої худоби й овець. На нього працюють сотні, якщо не тисячі, кріпаків і вільнонайманих. Проте це зовні ще міцне господарство вже підточують ледь видимі метастази неминучої кризи. Значною мірою це обумовлено тим, що в нових суспільно-політичних умовах, коли все більших обертів стали набирати капіталістичні відносини, а стара система господарювання почала пробуксовувати, Загреба не може ефективно управляти своєю мініімперією. Про це йому відверто говорить сестра Тетяна Деркаліха. В обійсті у Загреби повний безлад («усе гайном стоїть») [2, с. 139], «чабани нещадно ріжуть овець та гендлюють смухами», табунщики продають коней, як «своє власне добро» [2, с. 138].

Сам господар садиби намагається ще дотримуватися старих козацьких звичаїв, говорить рідною мовою («Та я, – каже, – з царем балакав, та й то балакав по-козацькому, як наші батьки й діди розмовляли») [2, с. 152]. Того ж вимагає він і від дітей. Однак тільки в колі родини. У присутності гостей Загреба не проти того, аби вони демонстрували свою «образованість», тобто спілкувалися «модною» російською мовою. Полковник не гербує випити чарчину із простим козаком, але водночас хизується своїм високим становищем, і дочок марить віддати заміж за такого, щоб «був заможний і в чинах» [2, с. 274]. Разом із тим Загреба невіглас, не знає, наприклад, хто такий Тарас Шевченко. Поцінуючи його вірш «Тополя», він зазначає: «Зараз і бачу, що недотепний!.. Та й пише чорт батька зна про що – про чумаків та чабанів!» [2, с. 197].

Неабиякі проблеми у вдівця Загреби і з дітьми, яких у нього четверо – два сини і дві доньки. Сини Гарась і Юрась навіть не спромоглися завершити навчання. Обоє їх за ганебну поведінку відрахували. Першого – з кадетського корпусу, а другого – з військової гімназії. Однак належних висновків із цього вони не зробили й надалі своєю поведінкою завдають батькові одні лише клопоти. Не справдила батькових надій і старша донька Уля, яка після закінчення Інституту шляхетних дівчат повернулася до батьківського обійстя. У неї на думці лише «шори та вбори», «та про великих панів, та про балі і всякі гульбища мрії гонить» [2, с. 142].

Єдиний світлий промінчик у Загребиному домі – молодша донька Киля, світогляд якої сформувався під впливом її тітки Тетяни Деркаліхи, щирої прихильниці старих народних традицій. Живучи у тітки, Киля «і хуторянських дівчат до себе в гостину закликала, і пісень з ними співала, і по козачих весіллях їздила, і на хуторянській вулиці крадькома гуляла <...>» [2, с. 154]. Тут же на хуторі дівчина закохалася і у простого козака Андрія Шульпіку, заради якого готова була навіть супроти волі батька без посагу втекти до судженого. «Я піду за його, хоч нехай на мене увесь світ обуриться!» [2, с. 156], – безкомпромісно заявляє Киля. Однак Андрій виявився не вартий цього великого й безкорисного кохання. Він не готовий на таких умовах узяти з Килиною шлюб, оскільки мріє завдяки тестевим статкам вийти в багаті. «Як без нічого брать, то я,

може, і кращу знайду <...>» [2, с. 270], – в серцях кидає він наречений. Це настільки обурює дівчину, що вона відмовляється вийти заміж за Шулпівку навіть тоді, коли батько дає на це згоду. Після цього вибір у неї залишається невеликий – або одружитися зі старим і бридким військовим старшиною Жмирем, з яким її заручили силоміць, або покінути із життям. Киля зупиняється на другому варіанті.

Це досить несподіваний авторський прийом. Зазвичай в українських (і не тільки українських) творах дівчина вкорочує собі життя, коли її супроти волі віддають заміж за нелюба, а вона кохає іншого. Згадаймо хоча б «Лимерівну» П. Мирного чи «Дві сім'ї» М. Кропивницького, не говорячи вже про хрестоматійну «Грозу» О. Островського. А тут героїня добровільно відмовляється взяти шлюб із тим, кого до нестями кохає, тим більше, що він, судячи з усього, вже пошкодував за свої ненароком кинуті образливі слова. «Як же, дочко, кажеш, – говорить їй Деркаліха, – що він тебе не любить, коли він і сьогодні увесь ранок коло нашого двора увихається? (*Зазирає у вікно*). Он бач, як перед двором конем грає, в боки взявшись, згорда поглядає? <...> Іще я хотіла гукнути, щоб його собаками натравити та малахаями поблагословити, так же батько твій заборонив – нехай, каже, грасує та гордує, бо, може, він, каже, мені зятем буде!» [2, с. 350].

«Загибель Килі – це смертний вирок старому гнізду. Воно несло зерна розладу в собі, воно не могло не загинути» [3, с. 171].

У драмі «Старе гніздо й молоді птахи» Василь Мова порушує низку проблем, характерних для тогочасного українського драматургічного процесу. Він створив, зокрема, кілька яскравих образів моральних покручів, які, долучившись до так званої «московської цивілізації», відrekliся від рідної української мови і національної культури загалом. Такими є діти Загреби Гарась і Уля, поручик Прогульбицький, подружжя Щербосьорбів. Подібні образи того часу активно розробляли М. Кропивницький («Дай серцеві волю, заведе у неволю», «За сиротою і Бог з калитою, або ж Несподіване сватання», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть»), М. Старицький («Не судилось») та ін.

Під цим кутом зору окремих персонажів Мови доречно порівняти з відповідними героями драми М. Кропивницького «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» (1882 р.). Аполлон Прогульбицький, наприклад, якоюсь мірою нагадує Гордія Поваренка (особливо сцена, де йдеться про намір одружитися на багатій нареченій). Неважко провести паралелі й поміж іншими героями п'єс – Овдієм Щербосьорбою і поміщиком Вороновим (мається на увазі намагання того і того перелицювати своє прізвище на російський лад).

Чимало спільного у Мовиному творі також із комедією «Суєта» І. Карпенка-Карого, завершеною набагато пізніше – 1903 р. Передусім кидається у вічі непереможний конфлікт між батьками й дітьми, не говорячи вже про інші перегуки. Це, наприклад, епізод, у якому Загреба дає характеристику своїй «образованій» дочці Улі: «Зараз же як тільки вступила в дім, то почала вбиватися, що у нас і хати погані, і мебелю немає, і люди невчені, що скрізь мужицтво та необразованість» [2, с. 142]. Як тут не згадати Аделаїду із «Суєти» І. Карпенка-Карого, якій у селянській господі навіть повітря важке. Щоправда, про якийсь вплив Мови на І. Карпенка-Карого навряд чи доречно говорити, оскільки драму «Старе гніздо й молоді птахи» вперше було надруковано лише 1907 р.

«Символіка Мовиного твору втілена в його назві, – зауважує Ю. Шевельов, – не живуть молоді птахи у старому гнізді, покидають і розтягають його, і воно приречене на руйнування і загибель. Такий самий образ є і в «Суєті» <...>» [3, с. 166]. Втім, у Мови ця тема не основна, побіжна. «Основне для нього – трагедія батька, що бачить, як руйнується старе гніздо, і сам мимоволі цьому руйнуванню сприяє» [3, с. 166–167].

Драма «Старе гніздо й молоді птахи», як і багато інших творів В. Мови, відзначається своєю соціальною спрямованістю. Особливо примітною в цьому плані є сцена, коли до Загреби приходить делегація з вимогою відшкодувати за потрапу його худобою нив пересічних козаків. Притому делегати добре усвідомлюють, що судовий позов у багача Загреби їм ніколи не виграти. «Та однаково отим пошкодованим козакам не відсудити своєї шкоди ні у полковника, ні у Жмиря, – зауважує один із делегатів старий козак Невкипільий. – Правду кажуть, що з дужим не борись, а з багатим не судись, а особливо з великим паном!» [2, с. 284]. Той самий Невкипільий нагадує Загребі, що він зайняв «усі найкращі степи», а тому їм, простим козакам, скоро ніде «буде ні сіна накосити, ані хліба посіяти» [2, с. 284].

Добре вписується у цей контекст і епізод про продажне судочинство, з яким автор драми «Старе гніздо й молоді птахи», напевно, досить часто стикався, працюючи на різних посадах у судовій системі. У ролі представника юриспруденції в Мовиному творі виступає згаданий уже Овдій Щербосьорба. Останній, за словами Загреби, «був такий убогий, як циган, та вже на засідательстві почав розживатися. А хавралі брав, так і побий його сила божа! <...> А вже як причепиться, то від його, як від чортяки, ніяким робом не відкараскаєшся. <...> Понасадовить, було, людей ув острог ні за віщо та тоді й випускає на волю за викуп» [2, с. 225].

Уперше драму «Старе гніздо й молоді птахи» надруковано було 1907 р. в Літературно-науковому віснику, а своє сценічне життя (у скороченому варіанті) твір розпочав 30 листопада 1911 р. в Києві на сцені першого українського стаціонарного театру Миколи Садовського.

Висновки. Тема українського козацтва є наскрізною у творчості В. Мови, але трактує він її під специфічним кутом зору (історичної приреченості козацтва), з позицій П. Куліша. Натомість висвітлені митцем ознаки економічної й духовної кризи в середовищі сучасного йому кубанського козацтва, що були характерними для українського суспільства загалом, знайшли відображення і в доробку інших тогочасних драматургів, зокрема М. Кропивницького М. Старицького, І. Карпенка-Карого. Перспектива подальшого дослідження спадщини В. Мови вбачається у порівняльному аналізі її із творчістю письменників, що порушували суголосні проблеми, більш глибокому контексті українського літературного процесу другої половини XIX ст. загалом.

Література:

1. Історія української літератури XIX ст. (70–90-ті рр.) : у 2 кн. : [підручник] / [О. Гнідан, Л. Дем'янівська, С. Кіраль та ін.] ; за ред. О. Гнідан. – К. : Вища школа, 2003. – Кн. 2. – 2003. – 439 с.
2. Мова (Лиманський) В. Старе гніздо й молоді птахи / В. Мова. – К. : Дніпро, 1990. – 421 с.
3. Шевельов Ю. Вибрані праці : у 2 кн / Ю. Шевельов ; упоряд. І. Дзюба. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 1151 с. – Кн. 2 : Літературознавство. – 2008. – С. 149 – 150.

Новиков А. А. Украинское казачество в художественном мире Василя Мовы

Аннотация. В статье анализируется литературное творчество Василя Мовы (Лиманского), в большинстве произведений которого поднимается традиционная для него казацкая тема. Следуя традиции Пантелеймона Кулеши, писатель видел в казатчине скорее разрушительную, чем государственную силу, противопоставляя ей обездоленное трудовое крестьянство. Все это нашло отражение в его поэме «Тройная любовь» (1863 г.), стихотворении «Казачьи останки» (1875 г.), драме «Старое гнездо и молодые птицы» (1883 г.).

Ключевые слова: украинское казачество, разбойники, земледельцы, историческая обреченность, продажное судопроизводство, моральные перевертыши.

Novykov A. Ukrainian Cossacks in the literary works of Vasyl' Mova

Summary. The article analyzes the literary heritage of Vasyl' Mova (Lymansky). Most of his works are devoted to the traditional Cossack theme. As Panteleimon Kulish, the writer perceived the Cossacks as destructive but not state building force, opposing it with unfortunate labor peasantry. It was reflected in his poem «Troyiste Kohannia» (1863), the poetry «Kozatsky Kistiak» (1875), the drama «Stare Hnizdo i Molodi Ptakhy» (1883).

Key words: Ukrainian Cossacks, robbers, farmers, historical hopelessness, corrupt judiciary, moral rascals.